

DOCUMENTS D'ARQUITECTURA PER A L'ESTUDI DE LA TOPOGRA- FIA ROMANA A L'EMPORDÀ

MAGDA SAURA i CARULLA*
ENRIC MIR i TEIXIDOR**

Volem presentar tot seguit una nova hipòtesi de treball d'història urbana. Una revisió dels documents d'arquitectura serveix per a entendre el precedent, el paper que van jugar en l'art català de la forma urbana les pre-existències cel·líberes a l'Empordà¹. El precedent físic ha determinat dos tipus principals de forma urbana². Els planificadors romans les van utilitzar

*Ph.D. Història de l'arquitectura, Universitat de Califòrnia, Berkeley i doctora en història de l'art, Universitat Autònoma de Barcelona, ha redactat el text d'aquesta comunicació.

**professor de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya. Ha presentat el material visual d'aquesta comunicació. Aquest material ha estat el·laborat amb els estudiants de la càtedra Josep Muntañola i la professora Bet Tayà

¹.- En homenatge al Dr. Palol, aquest treball ha estat inspirat en la seva visió interdisciplinària del llegat clàssic a Catalunya. Quan va analitzar les urnes funeràries d'Agullana, va documentar-les no només a través del típic material arqueològic, com pot ser la ceràmica, sinó que va avançar els criteris mediambientals de la bibliografia més moderna, en considerar que la història dels cementiris antics no es podia fer sense tenir en compte el context del paisatge agrícola. Maluquer diu que moltes de les "sospites" de Palol queden encara per explorar, especialment a Agramunt: "Pere de Palol, excavador de la gran necròpoli d'Agullana, ens ha manifestat la sospita que en algun sector, originalment, es tractava d'una necròpoli d'aquest tipus de túmuls plans desapareguts pel cultiu mil·lenari"(MALUQUER, J. *Història de Catalunya*, Barcelona, pàg. 198-199; PALOL, P. de, *La necròpolis de Agullana*, Madrid, 1958).

².- Sobre il·lustracions gràfiques reals i simbòliques dels dos tipus d'història urbana, es pot consultar el *Codici Rustici* de la biblioteca de l'església de sant Llorenç on se'n conserva una reproducció microfilmada, on hi hem descobert dues il·lustracions gràfiques dels dos arquetipus bíblics de forma urbana. Va ser escrit per un monjo camaldunense, de la mateixa orde d'on era originari el primer abat i fundador dels monestirs preromànics catalans del Canigó. El tipus radial/orgànic s'il·lustra a través d'un dibuix de Jerusalem i un altre de Roma; i el tipus geomètricortogonal, Babilònia i el de la ciutat profetitzada per Ezequiel en la seva descripció de l'apocalipsi. Vegeu, també, la tesi doctoral de Magda Saura de Berkeley, 1988-89, publicada per Ann Arbor ed. i dipositada en la biblioteca del Congrés dels Estats Units. El text de l'Antic Testament es troba en Ezequiel, 40-44:3. Per la simbologia, per la forma urbana i l'arquitectura que aquest text va continuar tenint durant l'edat mitjana i fins al renaixement, vegeu el tractat de Juan Bautista Villalpando, *Ezechielem explanationes*, Roma, 1565, comentat en l'obra de RYKWERT (1980), *The First Moderns. The Architects of the Eighteenth Century*, Cambridge. Sobre el concepte de representació mental i principis estètics per la creació de forma urbana i arquitectura del renaixement, MILLON, H. i V. MAGNAGO (1994), *Rinascimento da Brunelleschi a Michelangelo. La rappresentazione dell'Architettura*, Milà.

per a l'ordenació colonial; van continuar essent utilitzades per les primeres comunitats cristianes urbanes i van ser ressuscitades durant el repoblament de territoris reconquerits en temps de Carlemany. Posteriorment, van ser utilitzades segons criteris estètics de cada estil arquitectònic fins que van crear l'art català dels pobles i ciutats del gòtic i d'inicis del renaixement. Les fonts secundàries, literàries, de textos legals i textos de tractats d'arquitectura serveixen per a demostrar que en el disseny urbà es van seguir fent conscientment dos models clàssics, encara que a petita escala, en el paisatge emporità medieval³.

3.- Es pot veure continuïtat de forma semicircular en uns plànols del territori gironí en el barroc, on s'hi pot observar que els teixits urbans de pobles de l'Empordà, que encara són habitats, tenen uns perímetres de forma circular, com en els *oppida* preromans. La continuïtat de forma urbana rodona es va tornar a fer servir per a definir els perímetres de les ciutats gòtiques i del barroc, com a Girona. Per la història antiga de la ciutat, NOLLA, J.M. (1980), *Noves aportacions a l'estudi dels orígens de Gerunda*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins" XXV, pàg. 107-118. Pel que fa a la continuïtat del model circular, de tradició celta i, després, visigòtica, vegeu el treball de Paul Frankl. Aquest historiador de l'arquitectura cita una petita il·lustració gràfica o miniatura d'un manuscrit hispanovisigòtic del segle VI per a documentar els orígens de la forma de l'arc que va determinar vuit segles més tard el gran estil de les catedrals i de les ciutats gòtiques (KRANKL, P. (1960), *The Gothic. Literary Sources and Interpretation Through Eight Centuries*, Princeton).

La definició de "forma" s'utilitza en aquesta comunicació tal com s'entén no només en el camp de la història de l'art, sinó també en el de l'arquitectura, en el de l'arqueologia i en la història antiga. Per exemple, Maluquer també descriu decoracions clàssiques de la ceràmica que s'ha trobat en cementiris antics en termes de "formes" circulars i en espiral o "solcs acanalats", temes zoomorfes, antropomorfes, d'un fort ressò de decoracions clàssiques d'estil geomètric i etrusc. Aquest autor classifica els cementiris en dos grups principals, en funció de la "forma" que es troben emplaçats en el paisatge, en la forma del lloc: urnes arrencades en *loculi* i urnes protegides per lloses o caixes i recobertes de túmuls. També utilitza la forma per a descriure com estan situades les urnes dins de l'àmbit o espai arquitectònic del cementiri: "Aquests túmuls han estat classificats moltes vegades de túmuls plans, perquè consisteixen en "cercles concèntrics" de pedres de tres, quatre o cinc metres de diàmetre... La superfície del túmul apareix amb lloses cobrint els *cercles*. Túmuls d'aquest tipus els coneixem a la serra de Sant Pere de Rodes, a l'Empordà, amb les necròpolis de Puig Alt i Paní... A Agullana, que és sens dubte per ara la necròpoli catalana més rica i important pel volum i l'extensió de les excavacions realitzades, aquesta ceràmica decorada amb incisions correspon al moment més vell, a Agullana I, datada d'abans del 800 aC" MALUQUER, J., *Història de Catalunya*, Barcelona, pàg. 198-199. Sobre el sentit arquitectònic en què s'utilitza el mot *loculus*, vegeu MONTAÑOLA, J. i J. THORNBERG (1974), *La arquitectura como lugar*, Barcelona.

De fet, el concepte de "forma" no ha variat gaire entre les diferents disciplines de la història de l'art o de l'arquitectura i de l'arqueologia; en l'humanisme renaixentista eren camps difícilment diferenciables. Vegeu SCAGLIA, G. (1964), *The Origin of an Archaeological Plan by Alessandro Strozzi*, "Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 27, pàg. 137-159.

En altres escrits Maluquer manifesta la diversitat de punts de vista sobre l'origen d'aquestes formes circulars; està més d'acord que són d'influència de ceràmica que va arribar per mar i no pas de cultures del centre d'Europa: Nosaltres creiem que com els grecs ja havien assimilat en la seva iconografia mitològica dels "bàrbars" celtes, tant se val la discussió; per exemple adoraven la imatge d'Apol·lo boreal, l'espiral dins del carro o del vaixell que viatja cap al sol; la serp o espiral continua essent l'emblema de metges i ho era del déu de la salut Esculapi a la colònia grega d'Empúries. A la zona de mines de la Segarra s'hi ha trobat ceràmica just en els pobles que conserven encara un perímetre circular. A la Móra i a la Curullada, "la primera prospecció es dugué a terme el 1979. En aquesta campanya i en la de l'any següent, es van trobar moltes peces de ceràmica ibèrica de tradició *hallstàtica*, (1994) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, pàg. 328-329. La cultura celta a l'entorn del jaciment aus-

triac de Hallstatt se situa entre el 2000 i el 600 aC (GARCÍA y BELLIDO, A. (1945), *La arquitectura de los iberos*, Madrid; MALUQUER, J. et alii (1986), *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya. Programa d'investigacions protohistòriques*, Barcelona; TARRADELL, M. (1974), *¿Poblados griegos alrededor de Emporion?*, "Miscelánea Arqueológica", Barcelona, vol. II, pàg. 407-412).

L'Empordà i el sud de l'actual estat francès ja estava molt urbanitzat tal com es podrà llegir més endavant en els textos o descripcions que els cronistes romans van fer d'aquest territori. Els pobles eren probablement de l'edat dels metalls (1800-50 aC) i les influències celtes es fan més fortes a través de tribus com la dels Volsc tectosagis, d'on hauria sortit l'artesanía de la forja catalana entre el 600-50 aC. La percepció del precedent de la cultura indoeuropea celta en diferents territoris grecs i romans és molt variada. Parlant de la simbologia escultòrica de l'altar d'un temple d'una de les colònies hel·lèniques de la costa d'Àsia Menor que més va resistir la invasió dels romans, Spiro Kostof escriu: "It was an allusion to the victory of Attalos I over the Gauls, Celtic nomads of the interior, and renewed the old duality of Greek and barbarians that had been the main theme of the Classical polis...There is something theatrical in the bequest of Pergamon to Rome by the last of the Attalids in 133 B.C., a concluding gesture...Greek cities of the East relax in the lulling embraces of the *pax romana*" (KOSTOF, S. (1985), *A History of Architecture. Seeting and Rituals*, New York-Oxford, pàg. 189).

Existia, doncs, una clara consciència de les formes culturals celtes en l'antiguitat. Els celtes van conviure amb els grecs, els quals es van establir oficialment vers el 600 aC fins al segle II aC, quan els romans anaven agafant les seves colònies en aquesta part del Mediterrani. Però van quedar també testimonis de l'artesanía celta en les colònies romanes de més al nord d'Europa. Segons R.E.M. Wheeler, la constant iconogràfica celta de les arts decoratives seguí existint a la Gran Bretanya durant 1500 anys - del segle V aC al IX dC-, amb poques modificacions que es van fer durant les diferents civilitzacions que s'hi van anar instal·lant: "The first (Pagan Celtic) begins in the fifth century B.C... On four occasions the Celtic artist in Britain found himself in that sympathetic environment: first, during the Belgic and earliest Roman occupation of southern Britain, A.D. 1-60; secondly, during the aralier Roman occupation of northern Britain, in the first half of the second century A.D.; thirdly, during the Saxon occupation of central and southeastern Britain in the sixth and seventh centuries A.D.; and fourthly, during the régime of a strong and wealthy Church in Scotland and Ireland during the seventh to ninth centuries... Eccentric curves and swelling forms which at once distinguishes Celtic alike from Classical and from Teutonic art...Roundabout 400 B.C. the Celts of Central Europe snatched at the classical palmette and almost immediately twisted it into fantastic *volutes* of PaganCeltic Art...Roman mass-production burst upon Britain and engulfed the individual Celtic crafts...When Celtic Art re-emerges after this long individual hibernation, it appears under conditions which are at first sight nothing less than astonishing. It appears in the form of escutcheons on hanging-bowls, when found in association with, occur in pagan Saxon burials of the sixth and seventh centuries...Celtic mirrors of the period o *Roman settlement* (mid 1st century A.D.)...enamelles bowls, mostly Celtic but of the period of Saxon settlement (c. 6th century A.D.)...In the disintegration of Romano-British life which followed the severance from Rome in 410, it is clear that the population reverted, at any rate in part, to conditions analogous in many respects to those which prevailed before the Roman conquest. Prehistoric *hill-forts* were reconditioned (lydney, on the western shore of the Severn; Cissbury Ring in Sussex), and petty kingdoms arose (Gildas)...political coherence and security were nevers strong points amongst the Celtic peoples" (WHEELER, R.E.M. (1932), *The Paradox of Celtic Art*, "Antiquity. A Quaterly Review of Archaeology", pàg. 292-300).

La mateixa forma de planta circular d'origen cèltic, que representa l'adoració que aquesta gent feia al sol, es troba en les zones d'Europa on les tribus d'aquesta cultura indoeuropea es va anar establint des del neolític. Els establiments del centre d'Europa, entre les valls del Danubi, del Main, del Rin i les d'Àustria, en la zona de mines de sal i de rius (Hallstatt ?) on els productes de metalls es transportaven cap a les zones més llunyanes del Mediterrani; després, quan les tribus s'hi instal·laven, aprofitaven les mines que anaven trobant al pas, la Segarra, el Bages... Segons Carreras Candi, els celtes que ja s'havien instal·lat a la zona de mines del centre d'Europa van baixar cap al Pirineu l'any 5000 aC. Les formes radials (circular, semicircular o en espiral) de la forma urbana celta es troben no només en els poblets de la Segarra o del Bages, on encara hi ha moltes mines, sinó també a la costa, des de Guissan, al sud de França, molt semblant a Montblanc, als pobles de l'Empordà a prop d'Ullastret, a Orriols, a Vilopriu, a la Tallada, etc. (Vegeu Figures...). Segons Jaume Sobrequés, l'obra de Carreras es va publicar entre 1908 i 1918, i en la seva globalitat no ha estat encara superada. Aquest autor, referint-se als primers volums, diu: "Geografia constitueix un instrument de consulta encara molt útil i algun dels seus volums, com el dedicat a la ciutat de Barcelona (1916), no ha estat substituït per altres obres més modernes" (SOBREQUÉS, J. (1980), Pròleg, *Geografia general de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi, Barcelona, 1908-1918 (primera edició). En el volum VI, a càrrec de J. Botet i Sisó, ja s'hi esmentava la significació urbana dels dòlmens d'Agullana).

S'han utilitzat altres documents dipositats a l'arxiu nacional de Catalunya, informes sobre l'estat físic actual realitzats en treballs de camp en més de 300 poblets catalans.

S'observa la presència, en la superfície del sòl urbà, de formes urbanes històriques i de textura de diferents tècniques constructives que els romans van utilitzar, en diferents èpoques, amb la finalitat d'ordenar "racionalment" els teixits urbans, el sistema de comunicacions i l'espai agrícola de l'Empordà.

Un altre tipus de font primària són els textos legals; llicències d'obres (l'*opera novis nuntiatio* heretada del codi de Justinià) i normatives urbanístiques⁴. Les regles servien com a directrius conceptuals i figuratives per a planificar; eren requerides en els programes de repoblament dels primers bisbats (concili d'Arle del segle VI); hi són representades en els plànols i programes utilitzats per Carlemany en la fundació de nous pobles laics i eclesiàstics (planta de Sant Gall dels sínodes d'Aquisgrà dels anys 812-820). Les lleis romanes del permís d'obra també van servir per a redactar les primeres cartes de poblacions "lliures", com per als municipis medievals de Cardona (*circa* 808) o de Bàscara (*circa* 812). Totes les dades s'han processat. S'han realitzat superposicions dels informes recollits en els teballs de camp (a través d'informatitzar tant estratigrafies de parts del teixit urbà com de topografia històrica). Amb el model de simulació s'ha intentat seguir el mateix mètode que van fer servir els planificadors del passat antic i medieval. S'han superposat mapes cadastrals (recordem el relleu o la pedra gravada amb un plànol d'una *centuriatio* romana conservat al museu d'Aurenja a la Provença); s'han superposat plànols de pobles i ciutats seguint les tècniques de projectar (planta, secció i alçat) que Vitruvi anomena "ortogràfiques", utilitzades en el seu temps, durant

⁴.- Sobre lleis, costums i queixes judicials pel que fa l'ús de l'espai públic i altres "usatges": PELLA i FORGAS, J. (1883), *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del nordeste de Catalunya*, Barcelona; BADIA i HOMS, J. (1981), *Arquitectura medieval de l'Empordà*, Girona. Pel contrast dels costums indígenes i romans, vegeu el llibre en preparació SAURA, M., L.B. Alberti i J.P. VAUBAN en l'art català de la forma urbana: Empordà).

Els textos dels romans descriuen que ja existia vida urbana a l'Empordà, en comunitats vivint dins de poblets protegits per recintes de muralles; segurament molts pobles de l'Empordà eren del districte municipal grec (o *polis*) d'Empúries. Títus Livi deia: "D'allà (el campament que hem descrit abans situat a 3000 passes del port d'Empúries) deixava alguns soldats i enviava les tropes al pillatge en els pobles enemics, i així cobraven els seus soldats la feina. Sortien amagats de nit, per sorprendre l'enemic en els llocs més apartats del campament. D'aquesta manera feia fer maniobres als nous reclutes i, per altra banda, l'enemic no s'atrevia a sortir fora del *recinte emmurallat dels seus poblats*... Els soldats de Cató van atacar el campament i els hispans amb pedres, pals i projectils de tota mena els van rebutjar a les seves trinxeres. L'enemic continuava lluitant més fort que mai, gràcies a les *estructures que s'havien construït*... Havent-se dispersat els supervivents, els veïns d'altres pobles d'Empúries també es van rendir ... i, per evitar rebels, Cató va fer destruir en un sol dia totes les muralles que va poder (T. Livi, XXXIV, 13). Moltes altres fonts literàries clàssiques de l'Empordà es troben a: SCHULTEN, A. (1925 i 1935), *Fontes Hispaniae Antiquae*, Barcelona (vol. II i III, respectivament).

el principat d'August, com el plànol de la plantà gegant de la ciutat de Roma gravat en les pedres de la façana que després van esdevenir els murs de l'església de sant Cosme i sant Damià, d'uns 20 x 20 m, situades en un lloc centric, a la plaça del fòrum de la Pau a Roma; aquest relleu de la *forma urbis Romae* era un plànol de la ciutat que tots els ciutadans podien entendre (és a dir, era normal saber "llegir" plànols). Recordeu, però, que algunes tècniques de representació conceptual de l'espai urbà són més antigues, com les més diagramàtiques de 1500 anys abans d'August; el dibuix d'un arquitecte persa del plànol de Nippur, del qual encara es conserva avui un tros dels espais urbans dibuixats amb un punxó sobre una tauleta de fang.

Fent correspondre la informació dels textos (els legals i els tractats d'arquitectura) amb l'evidència empírica de les construccions que queden d'estructures del passat, s'ha observat que no pas tot el patrimoni antic està sota terra. Cal evitar les excavacions arqueològiques fetes sense conjectures sòlides. Cal preservar el patrimoni de la forma urbana romana que s'ha salvat "viu" precisament perquè s'hi ha "habitat", perquè s'ha seguit utilitzant, perquè la gent ha rehabilitat, més o menys conscientment, durant el temps amb diferents estils arquitectònics⁵.

5.- Tot i que en el renaixement ja es tenia consciència de la rica herència municipal romana, especialment en els escrits de Carbonell, no va ser fins a mitjan segle XVIII quan es va començar a estudiar el patrimoni antic de l'Empordà, quan Carles III, a través de l'"oidor en lo civil de la Real Audiencia", don Francisco de Treviño y Dávila, al qual li va encarregar fer un informe sobre les excavacions que es feien a les ruïnes antigues d'Empúries, quasi al mateix temps que aquest monarca il·lustrat hagués iniciat les primeres excavacions d'Herculà i Pompeia, a Itàlia. En l'informe, entre altres coses, s'hi feia constar l'aspecte monumental: "(hay) cornalinas, con ídolos y figuras antiguas..., muchas monedas de plata y cobre, un camafeo exquisito y otras preciosidades... otros monumentos antiguos, dignos de su soberano, hallados en las excavaciones de la ciudad de Ampurias" (Maranges de Marimon). Els monjos servites van conservar aquesta col·lecció dins del convent de Santa Maria de Gràcia situat dins de les ruïnes, la qual es va dispersar en vendre's en subhasta pública el convent l'any 1835, car foren els monjos els que li van ensenyar a l'antiquari i arqueòleg rossellonès, J. de Passà, abans de 1822, any que Passà va publicar el primer estudi arqueològic sobre Empúries. Vegeu l'informe de la investigació de Sant Martí d'Empúries que vaig dirigir durant els anys 1989-1993 amb finançament de la Fundació J. Paul Getty; s'hi corroboren les primeres hipòtesis dels arqueòlegs-arquitectes del segle XVIII (la Fundació Getty té el copyright d'aquest informe). Estem agraïts a l'assessorament que ens van fer durant aquesta investigació dos dels millors experts en la història antiga de Catalunya, l'arqueòleg Josep M. Nolla, de la Universitat de Girona, i Josep Maria Closa, de la Universitat De Barcelona. També cal agrair el suport de Joan Badia i Homs.

He de dir que ni l'estudi finançat per la Getty ni aquesta comunicació no s'hagués pogut fer sense l'animació personal de mossèn Taberner, que va ser durant molts anys rector de la parròquia d'Albons i encarregat de l'església d'Empúries. Finalment, els comentaris que per fax i telèfon he tingut amb William Bryant sobre l'origen grec o romà d'un tros de muralla de Sant Martí; ell finançà, ja fa més de trenta anys, la primera excavació de Sant Martí dirigida per Martín Almagro i és de l'opinió de situar, com nosaltres, la muralla del costat de l'església en els períodes de guerres púniques. Tot plegat, però, el treball no s'hagués pogut finalitzar sense l'ajut del millor expert a Catalunya en "archéologie du savoir", en Jordi Teixidor de Ventós, que va fer una rigorosa anàlisi de les capes de coneixement arquitectònic que van caldre per a dissenyar l'espai públic (romà i arreglat pels visigots) de la zona de les ruïnes situades al costat de l'església d'Empúries.

Existeixen moltes fal·làcies i contradiccions que s'han recollit en el breu comentari bibliogràfic adjunt⁶; s'hi observa una manca total d'estudi sobre l'herència de l'art de la forma urbana de l'Empordà i sobre els criteris

⁶.- *Comentari bibliogràfic*: dins la bibliografia existent, i no fa gaire, s'han tornat a fer afirmacions científiques que continuen radicalitzant el debat bibliogràfic. Hi ha autors que encara segueixen el que M. Tarradell va escriure fa més de quinze anys, un prejudici historiogràfic, però, que l'any passat i personalment em va comunicar que ja havia superat. L'any 1979 havia escrit: "Abans de la romanització no és gaire científic que parlem de ciutats... al cim de turons no era factible estructurar-hi unes veritables comunitats urbanes *planificades*". El problema d'aquesta afirmació és que pressuposa que només s'utilitzava un tipus de forma urbana, assignant als romans l'originalitat de la planta regular, de la disposició de parcel·les en trama reticular o ortogonal; a part que van ser els planificadors grecs de Milet (per formes estàtiques i reticulars) i de Pèrgam (per formes més dinàmiques i funcionals) els autors, els planificadors romans utilitzaven altres tipus de forma urbana, especialment per nuclis urbans on les funcions eren tan variades com l'origen ètnic dels seus habitants, i que no eren només les estrictament necessàries d'un fort al cim d'un turó o d'un campament militar a la plana (*arx o castrum*). Els romans eren uns eclèctics, i van incorporar, als seus antics costums locals, les lleis, tradicions, ús de l'espai i mites rituals d'altres civilitzacions. Les investigacions arqueològiques més recents fetes a la muralla iberoromana de Tarragona demostren, d'una manera quasi arquitectònica, com un element arquitectònic que s'havia considerat creat per la defensa militar d'un nucli de població va ser concebut, de fet, per realitzar altres funcions de tipus cívic: com element estètic i simbòlic. Aquesta línia d'obres de fortificació -la definida tant per les masses sòlides de la construcció de la muralla i per la dels volums d'espais buits i públics que la vorejaven, els fossats i el camí de ronda- definia l'àrea de l'itinerari originalment sagrat del *pomerium*. Els romans van heretar dels etruscs aquest ritual, amb tot l'escenari físic urbà que era necessari. El dia de la fundació d'un poble nou, o de l'eixample d'un d'antic, era costum fer una processó, donant la volta per l'espai exterior situat a la perifèria del nucli poblat. L'objectiu era delimitar el terme habitat. En contrast amb el que creia Tarradell, les civilitzacions anteriors als romans planificaven. També ja s'ha comentat com el precedent urbanístic celtíber, etrusc i grec va ser un gran condicionant físic -i social, per l'aspecte d'ús de l'espai o de ritual que comporta un escenari urbà- de les formes urbanes que van construir els romans tant a la península Ibèrica com a la Itàlica. Utilitzant l'exemple d'aquest costum dels etruscs ajuda a entendre la història de les muralles romanes de Tarragona i les d'Hispania en general. Th. Hauschild diu: "... se trató de una acción *planeada*." Precisament perquè el coneixement dels planificadors romans no es va perdre durant l'edat mitjana (Vitruvi a través d'Ovidi), l'experiència urbana que van trobar en les tribus d'arreu d'Europa va continuar existint en l'àmbit autòton -i va ser respectat durant els tres segles dels visigots. Aquest coneixement va evolucionar de la mateixa manera que altres formes de cultura local també van prosperar: el llatí i/o el fenomen multicultural de la romanització va ajudar a desenvolupar tant els idiomes vernaculars com altres formes d'expressió cultural, especialment la dels hàbitats humans i la de la seva implantació en el territori. A través del dret canònic; de l'ús de l'espai urbà (encara que quedés reduït en les seves dimensions originals); dels costums i de la tradició, etc, són factors que van servir per a poder ressuscitar el dret romà (i, per tant, la legislació sistemàtica de la construcció d'edificis particulars i d'espais públics o escenaris urbans); el dret romà va aparèixer a Bolònia però amb advocats hispans com Laurentius, en els millors segles de la nostra arquitectura: el romànic i el gòtic, els segles, -que per una altra banda demostren la fiabilitat científicocolegal d'aquest fet-, van veure, per primer cop a Europa, editat a Barcelona el primer codi de lleis o costums medievals. A través dels Usatges de Barcelona es va poder seguir legislant fent servir els mecanismes que la gent havia utilitzat des de temps immemorial (la llicència d'obres, per exemple, via oral no és menys racional, menys "planificada"; els tractes o negocis que feien els romans eren orals, els contractes es feien donant-se la mà i dient "Spondo", s'entenen; la gran activitat econòmica de l'imperi no s'explica pas pels poquíssims contractes escrits antics que existeixen avui. Amb la publicació dels Usatges, el costum esdevé, després, llei escrita), i que es van uti-

artístics que van utilitzar els planificadors romans a altres àrees dels Països Catalans. S'obre, doncs, una nova perspectiva d'estudis d'anàlisi de l'art català a través dels documents de l'arquitectura esmentats: la institució legal del permís d'obra, la llicència, el costum, els usatges o l'ús tradicional de l'espai urbà registrat en normatives urbanístiques⁷; plànols cadastrals i les plantes d'eixamples medievals; la planta arquetípica de Sant Gall per a fundar, durant els vuit segles de reconquesta, pobles nous i nuclis urbans de

litzar durant l'edat mitjana per a planificar el territori català. L'ús de l'espai urbà, l'usatge, i no pas només la forma física defineix el procés de creació de forma urbana, "forma amb contingut". No van desaparèixer del tot les formes urbanes romanes i no es pot deduir que no es planifiquessin: el canvi d'ús és clarament intencionat, tant per als habitants de la petita població d'Arles a la Catalunya Nord com per als habitants de la Catalunya meridional; el canvi d'ús d'una estructura romana com la d'un teatre o un fort demostra el propòsit de programar la defensa del territori (G. Feliu, 1979); i, més tard, el seu repoblament (C. Batlle, 1979). Aquest costum era "factible" en emplaçaments topogràfics més accidentats, contràriament als que escriuen el que Tarradell fa més de quinze anys creia; les edificacions romanes es van transformar, van servir per a "estructurar-hi" comunitats urbanes. Com el camp d'estudis de la història urbana és interdisciplinari, avui a Catalunya ja s'hi escriu no només des de l'arqueologia, sinó des de la història de l'art i l'arquitectura, l'economia, la demografia, la història social, etc. Es va descartant, cada cop més, la hipòtesi que només els romans sabien planificar. El material presentat en aquesta comunicació és inèdit, en existir un buit en la literatura més recent pel que fa a l'anàlisi de la forma urbana en si mateixa. El fet que es canviés l'ús de la forma ha despistat bastants autors, sobretot els que pressuposaven que existia un determinisme absolut entre forma i funció, els que no coneixien prou l'anàlisi iconogràfica utilitzada en la història de l'art per a estudiar la significació de la forma; ni l'art de projectar plànols en plantes, seccions, alçats i en perspectiva; ni la història de la legislació urbanística; ni la tractadística arquitectònica; és a dir, els instruments principals de l'arquitectura que es van utilitzar per a crear (artísticament també) forma urbana.

Però dins d'aquest debat, en el darrer congrés d'arqueologia de Tarragona (1993), s'hi van presentar algunes comunicacions que han presentat ja evidència suficient per tal de no seguir utilitzant en la historiografia actual aquests dos tipus de fal·làcies, la de creure que la forma radial/irregular no era conscient o només un accident geogràfic. Cal especialment esmentar entre les comunicacions del congrés de Tarragona, l'excel·lent estudi sobre Ieso fet per Josep Guitart. També està d'acord que a Catalunya hi van haver dues formes d'implantació de la centuriació en el territori agrícola. Especialment en el paisatge de la Segarra, Guitart ha observat un primer tipus d'assentament cel·lular, amb perímetres de forma irregular; un segon tipus d'assentament, romà, d'ús exclusivament estratègic, per assegurar la presència militar en les zones reconquerides més a l'interior de la península Ibèrica. Spiro Kostof va estudiar que a Itàlia es va seguir un procés urbà similar. A mida que els romans anaven conquerint les colònies gregues del sud de la península itàlica i les dels etruscs del nord. Guitart ha comprovat aquest mateix procediment, de respecte pels perímetres irregulars preromans "que no es proposés el traçat d'un perímetre regular i, en definitiva, tingués alguna similitud formal amb les antigues.. afinitats conceptuals i funcionals evidents" (Guitart, 1993)

7.- Fonts literàries clàssiques sobre el significat de la forma urbana es van compilar en els tractats d'arquitectura i de vida urbana, com per exemple, el de Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria*, presentat al papa Nicolau V a Roma l'any 1452, o el de Francesc Eiximenis, *Lo Crestià*, València, 1381-1386. Per la relació entre ús tradicional de l'espai urbà i costums, servituds o dret de pas, o lleis romanes que van sobreviure a través de textos legals i dels textos dels tractats d'art i d'arquitectura, vegeu la nostra tesi doctoral sobre el tractat de L.B. Alberti, *De re aedificatoria*, Universitat de Califòrnia, Berkeley, 1988.

l'edat mitjana i de com es poden, encara, entendre avui, si es fa una lectura visual i d'ús tradicional de l'espai públic i privat. Calen, però, més estudis comparatius per a especificar amb més detall la naturalesa d'aquest tipus de mecanatge artístic, d'encàrrecs arquitectònics per a construir o mantenir les muralles, de programes de disseny promoguts des de l'administració i implementats a la realitat per particulars.

La interpretació de noves dades podrà contribuir, sens dubte, a confirmar la significació historiogràfica de documents d'arquitectura. Són els únics que demostren que des de l'antiguitat va continuar existint una clara consciència planificadora; principis teòrics que van ser utilitzats a la pràctica per determinar els factors estètics (*venustas*) dins del complex procés urbà romà. Les traces en el territori emporità n'ofereixen tantes proves com les del Camp de Tarragona. Activitats humanes de diferents èpoques es van poder realitzar gràcies a l'experiència urbana facilitada pels dos tipus d'escenaris urbans. Gent de diferent ètnia i religió van cohabitar en tot dos: 1) el geomètric, d'origen grec, utilitzat originalment pels nuclis urbans i *castra* o campaments militars romans, i 2) l'orgànic, radial o semicircular, d'origen vernacular, els *oppida* preromans.

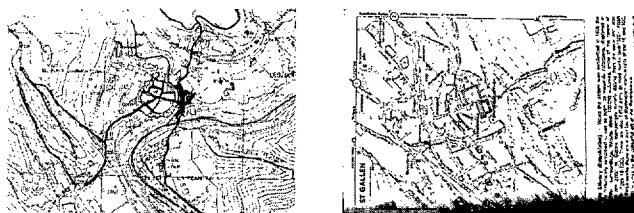

Fig. 1. Comparació planta de Sant Gallen (Suïssa, any 812) amb planta de Pont d'Armentera

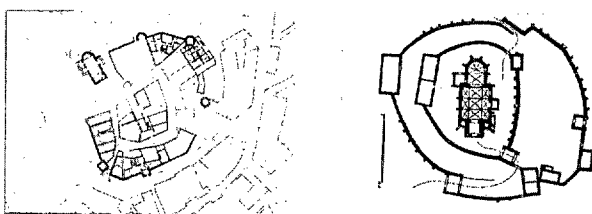

Fig. 2. Comparació planta circular d'un poble d'Europa Central amb planta circular de La Tallada (Empordà)

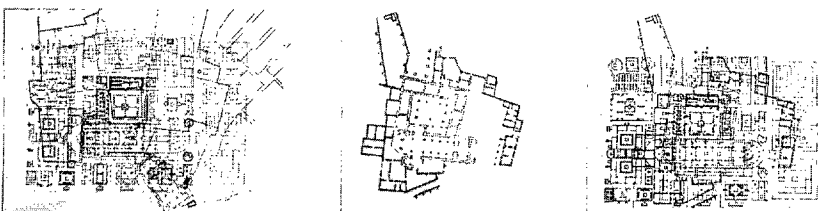

Fig. 3. Comparació planta ortogonal del centre urbà de Sant Gallen amb la planta de monestirs catalans (St. Pere de Rodes)